

صدوسی انداز فارسی در موسیقی

(۴)

محمدتقی دانش‌پژوه

۶۶ - رساله موسیقی : خواجه کلان خراسانی، در يك مقدمه و سه باب و يك خاتمه با يك صفحه دائرة موسیقی (دبیاچه).

دارای این عنوانها در نسخه سپهسالار :

مقدمه در باب علم به ادوار موسیقی و وجه تسمیه آن .

فصل در بیان مقامات و شعبه .

فصل در تعداد شعبه .

فصل در تعداد آواز .

فصل در مقدمات نغمات .

فصل در اصفهان .

فصل در راست .

فصل در حجاز .

فصل در کوچک .

فصل در نغمات و نقرات .

فصل در اصول به حرف مرقات و محسنات .

باب در چند بیت :

دو شعبه هر مقامی راست ناچار

مقام اندر عدد بیست آمد و چار

دو گاه آمد قرینش با محیر

حسینی کز مقامات است برتر

فصل در اوقات

آغاز : بسمله . حمدله . . . و بعد معروض ضمیر اعزه میگرداند بنده حقییر فقیر کسیرالمشتهر به خواجه کلان خراسانی که در اثنای تحصیل در حفظ کلام قیوم گاه گاه در ترنم جهت تحقیق آهنگها و دائره‌های اصول و قواعد موسیقی اقدام میرفت تا قدری در ضبط و ربط آمد . . . و این رساله مشتمل است بر مقدمه و سه باب و خاتمه .
انجام : وقت روشن شدن صبح (سپس يك دائره است).
نسخه‌ها :

۱ - سپه ش ۲۹۱۳/۷ ص ۳۶۰ - ۳۶۲ (۵ : ۶۸۸ فهرست).

۲ - دانشگاه ۷۴۹۹/۴ ص ۶۷ - ۷۹ ، این نسخه تحریر دیگر است به نظم و نثر فارسی

دارای يك مقدمه در ادوار موسیقی و سه باب :

۱ - بیان مقامات و تعریف آن . با عنوان فصل سوم در تعداد آوازها .

۲ - مقدمات نغمات هر يك و کیفیت حصول شعب و آوازها با دو فصل درباره نغمه‌ها .

۳ - در نغمه‌ها و نقرات و بجز اصول در دو فصل .

در آن از استادان فن یاد شده و آمده که هفت آهنگ تا زمان شاه شیرویه بوده است و استاد

سعدی در هر فنی از موسیقی مهارت داشته و پرده‌ها را به دوازده و مقامها را به دوازده برج رسانیده است. تا نوبت به شمس‌الدین محمد و کمال‌زمان و حسین و ابراهیم و اسحاق رسید. ایشان از هر پرده شعبه‌ای ساخته‌اند و به بیست و چهار رسید. و استادان مشهور اینها را بنام خواجه صفی‌الدین عبدالمؤمن و استاد علی ستایی و استاد علی ربایی و استاد روح‌پرور و استاد حسین عودی و خواجه عبدالقاهر نامیرسد به مؤلف خواجه کلان که در اثنا تحصیل علوم و حفظ کلام قیوم گاهی در ترنم اقدام می‌رفت.

آغاز: مقام اندر عدد هشت آمد و چار
دو نغمه هر مقامی راست ناچار
بزرگ است و رهاوی اصل شهناز
شوم تا کردمش من بعد دم ساز

روایت است از حضرت موسی . . . با قوم خود به صحرائی رسیدند .

۶۷ - رساله موسیقی: خواجه عبدالرحمن بن سیف‌الدین غزنوی (ذریعه ۹: ۷۸۹) به نثر و نظم فارسی با شعرهایی از سلطانیه کوکبی و گرفته از تألیفات عبدالقادر مراغی. در آن در نسخه چاپ سنگی آمده است:

مولانا کوکبی همانا در سلطانیه آن شش آواز را این‌طور به هم در آورده است:
کبشت مایه و کردانیه چو بر خوانی
نواز پرده نورو و سلمک و شهناز
این بینها در بهجة الروح (ص ۴۳) هم آمده است (راهنمای کتاب ۱۲: ۷ و ۸ ص ۴۴۸).
در نسخه مجلس آمده است: اسامی دوازده مقام و بیست و چهار شعبه و شش آواز حد وسط
هر دو مقام مناسب را آواز نامند و اسامی آنها باین ترتیب است: سلمک، اصفهان، زنگوله، کردانیه،
عشاق، راست . . . رهاوی، نورو عرب، نورو عجم. بعضی حجاز را معتدل نامند . . . نظم:
چو شوی در عراق پرده گشای
فاخته ضرب و ترک ضرب نمای

دویکست و دوچار ضرب الفتح
نیست قطعاً در آنچه گفتم قطع
و دور روان و فاخته گیرد شاه‌نامه و رمل طویل از ملحمات و از تألیف خواجه عبدالقادر است.
آغاز نسخه دانشگاه: مختصر بیست در بیان دوازده مقام موسیقی و بیست و چهار شعبه
و شش آواز که دانسته شود واضح هر مقام و اسم او و تعلق بکدام برج از بروج دوازده گانه دارد.
ادای آن درجه وقت برای چه مرض مفید است. به جهت حکماء ابدان و اهل موسیقی با فایده است.
بسمله. چنین گوید: خواجه عبدالرحمن ابن سیف‌الدین غزنوی که در اول هفت مقام
آواز بود، هر کدام متعلق به پیغمبری که در وقت خاص ادا می‌فرمودند.

انجام: کین ایرج. مهر انگیز.
آغاز چاپ سنگی: بسمله. چنین گوید خواجه عبدالرحمن بن سیف‌الدین غزنوی که
علم موسیقی علم شریفی است دانستن آن برای اطباء و حکماء فواید زیاد بخشیده آنچه از کتب
این علم مطالعه نموده‌ام مختصری بیان میشود:

آورده‌اند که فیثاغورس روزی به بازار آهنگران رسید از کوفتن آهن با پتک بر روی
سندان آوازی شنید مطبوع طبعش گردید. که رهت استوار کرد عود را وضع نمود هفت پرده
برو بست به عدد هفت کوکب، یکی از شاگردانش یک پرده برو علاوه ساخت.

بهمین وضع بود تا عهد سلطان اویس چهار پرده دیگر برو افزودند به عدد دوازده
برج، دوازده مقام در صورت برو قرار دادند.

انجام: با شعبه مغلوب و شعبه مخالف.
روی بر آسمان کرد چو ماهی
اگر خوانی عراق چاشتگاهی
نسخه‌ها:

دانشگاه تهران ش ۴/۳۸۰۶ (با شمس‌المناقب سروش اصفهانی).
۲ - مجلس ش ۳۷/۳۳۲۱ ص ۵۱۰ (۱۰: ۹۹۵) که گویا بندبست از آن و چنین
آغاز میشود:

«حد وسط هر دو مقام مناسب را آواز نامند و اسامی آن باین ترتیب»:

- ۳ - چاپ سنگی با شمس المناقب سروش اصفهانی (مشار ۱۰۲۳).
- نیز بنگرید به راهنمای کتاب س ۱۲ ش ۷ و ۸ ص ۴۶۸ - مجله موسیقی دوره دوم ش ۱۲ : ۴۱ - ۴۶ .
- ۶۸ - **معرفة النغم** : ابوالحسن قیصر شاعر زنده در ۱۰۷۱ که دیوانش در کتابخانه دیوان هند (ش ۹۳۵) هست . و این رساله را در ۱۰۸۷ از روی کتابهای ایرانی و هندی در یک مقدمه در دو قسم و دو مقاله و یک خاتمه ساخته است .
- آغاز** : الحمد لصانع العالم ومبدع الخلق من العدم والحلاة علی الرسول المعظم محمد سید العرب والعجم اما بعد چنین گوید بنده احقر ابوالحسن المتخلص بقیصر .
- نسخه** : بادلیان ش ۲/ ۱۸۵۰ مورخ ۱۱۷۴ .
- ۶۹ - **تحفة الادوار** : عنایت الله بن میرحاج هروی که بنام اکبر شاه هند (۹۶۳-۱۰۱۴) نیمی به نثر و نیمه دیگر به نظم در ۲۴ محرم ۱۰۷۷ ساخته است .
- آغاز** : حمدی بیرون از دائره احصاء و سپاسی افزون از احاطه و استقصاء .
- نسخه** : بادلیان ۱۸۴۵ ش ۳۰ اوزلی نوشته محمد امین در اکبر آباد برای شاه فباد بن عبدالجلیل حارثی بدخشی دیانت خان مورخ ۲۴ محرم ۱۰۷۷ (فهرست فیلمها ۱ : ۵۶۰) .
- ۷۰ - **وجدیة طغرای مشهدی** در گذشته ۱۱۰۰ ، مثنوی است در ۵۰۰ بیت که در آن از هنر موسیقی و اختراع فیثاغورس آنرا و از عطار و عراقی و نظام الدین اولیاء و نظر آنها درباره موسیقی و از فرق میان سرود ایرانی که از زبان مردان است درباره زنان و سرود هندی که از زبان زنان است درباره مردان و آفرایهای موسیقی مانند قانون و دوتار و تنبور و ارغنون و خیمتر و دف و خنجری و دایره و مندل و تال یاد کرده است (فهرست دانشگاه ۲ : ۲۰۲) .
- ۷۱ - ۷۲ - **رساله موسیقی** : امیرخان کوبکی گرجی مطرب شاه سلطان حسین صفوی که بنام او به نظم و نثر ساخته و در آن شعرهای خود را درباره مقامها و پردهها آورده و از منظومه خود (ص ۹۲ - ۹۹ نسخه مجلس) و رساله آقامومن معاصر شاه صفی و شاه عباس دوم در شرح تصنیفهای خود (ص ۳۸ - ۸۴) بندهایی گنجانده است . او جز **قبادیك كوكبی گرجی** شاعر در گذشته ۱۰۳۳ است (کلیات او شماره ۶۰۵۴ دانشگاه) گویا در این مورد از تصنیفهایی که در بهجة الروح (ص ۷۳ - ۷۵) و خاتمه جامع الالحان مراغی آمده است ایندو بهره برده باشند .
- دییاجه این رساله از خود کوبکی گرجی است . او میگوید که من این رساله را در ۷۸ سالگی ساختم و در کودکی جز ترکی شکسته که به زبان گرجی پیوسته است ننشیده‌ام و تا ۲۵ سالگی در موسیقی استادی ندیده‌ام (مجله موسیقی ش ۵ - ۱۰۴ ص ۳۳۳) .
- تاریخ تألیف آن چنانکه از نسخه ملک برمیآید باید ۲۵ ع ۱۱۰۸ باشد .
- در دانشمندان آذربایجان (ص ۲۶۴) از رساله منظوم و منشور امیرخان که بعضی از تصنیفات مراغی در آن هست یاد شده است .
- پس از دییاجه خود رساله نخستین است در چند باب و چنین آغاز میشود :
- گوشه گیران خجسته نشاط و پرده نشینان حجة اختلاط عالم کون و فساد که سازندگان قاعده دان قانون وحدت و نوازندگان تردست چالاک ارغنون حجتند . . . اما بعد بدان ای عزیز من که استادان این علم فرموده اند که در عالم هر آوازی که هست داخل موسیقی است .
- چنین است انجام آن : تصنیف فتح نامه گرجی استان درینج گاه :
- باز نور دگر از مشرق ایمان زد   وقت آن که دگر ساکن میخانه شوم
- در باب سوم آمده است :

۱ - در ذریعه (۹ : ۹۲۶) و فرهنگ سخنوران (۴۹۳) از کوبکی بخارایی مروزی طالب علم و موسیقی دان زنده در ۹۲۸ یاد شده که جز کوبکی گرجی ما خواهد بود . در فرهنگ سخنوران از قباد بیك كوكبی گرجی و چند کوبکی دیگر نام برده شده است . در ذریعه هم از چند کوبکی دیگر جز قباد یادگشته است . کلیات قباد بیك كوكبی در دانشگاه هست (ش ۴۰۵۴) .

مولانا کو کبی قزوینی الاصل که استاد این [فن] بود در بیان دوازده مقام و شش آوازہ گفته اند :

ز راه راست گر آهنگ میکنی به حجاز
ز ناله زنگوله در پرده رهاوی بند
مشو بزرگ ز راه نیاز کوچک باش
گوشت و نواز پرده نورو و سلمک و شهناز
فهرست مطالبها :

- باب ۱ در اسامی دوازده مقام .
باب ۲ در بیان دانستن بیست و چهار شعبه که یکی از پستی و دیگری از بلندی هر مقام حاصل شود .
باب ۳ در بیان شش آوازہ که چون هر دو مقام مایل یکدیگر بشوند یک آوازہ در میان حاصل آید .
باب ۴ در بیان هفده بحر اصول از قول خواجه عبدالقادر مراغهای .
باب ۵ در بیان بحر اصول قدیم از قول حکیمان فلسفه از جمله هفت اصولی که در میان نقارهچیان مشهور است .
باب ۶ در بحر اصولی که «علا ساری» نوشته .
باب ۷ در نسبت دوازده مقام به بروج دوازده گانه افلاک .
باب ۸ در بیان آنکه هر مقام را از کدام حیوان برداشته اند .
باب ۹ در بیان آنکه هر اصولی چند ضرب است .
باب ۱۰ در نسبت مقامات به فصول اربعه .
باب ۱۱ در بیان آنکه هر اصولی را چگونه بنوازند .
باب ۱۲ در بیان کلیات خواجه عبدالقادر .
باب ۱۳ در بیان شد .
باب ۱۴ در بیان آنکه در وقت روز و در هر وقت شب چه مقام باید خواند که در گوشهای مردم خوش آئینده باشد .
باب ۱۵ در آداب سازنده دهل .
تصنیفهایی که در این رساله از آنها یاد شده است :
- ۱ - رساله و تصانیف مرحوم آقامؤمن مصنف که از برای خسروان سلف . . . در هر وقت و مقام مناسب ساخته .
  - ۲ - شروع در تصنیف حسینی به بحث (؟) نشستن .
  - ۳ - تصنیف دیگر که حسب ارادت اشرف صاحب قرانی عاشقانه ساخته شده .
  - ۴ - تصنیف فتح نامه قندهار شاه صاحب قرانی در غزال .
  - ۵ - تصنیف راه آورده که این مورضعیف به عرض شاه صاحب قران رسانید .
  - ۶ - تصنیف نوروزی که از جهت نواب همایون گیتیستان صاحب قران گفته شده .
  - ۷ - تصنیفی که از جهت پادشاه عرش مکان شاه صفی بسته شده .
  - ۸ - تصنیف فتح نامه ایروان در نوروز .
  - ۹ - تصنیف فرح آباد در حسینی .
  - ۱۰ - تصنیف اشرف در محیر .
  - ۱۱ - تصنیف عباس آباد دو گاه .
  - ۱۲ - تصنیف بهار باب (بهاریات ؟) که حسب الامر بسته شده در مغلوب و موافق .

۲ - شماره بابها در نسخه مجلس آشفته است به قرینه درست کرده ام .

۱۳- تصنیف دیگر در پنجاه جهت خواب طفل .

در نسخه مجلس در نیمه دوم چنین آمده است : «رساله کمترین غلامان امیرخان ، تفصیل اسامی اصول هفده گانه که اکنون بین الحفاظ به نوزده بحرمتدول است» (ص ۸۷ - ۹۱) (مانند نسخه ملك)

این بند درباره خواندن تصنیف است .
باز در آن آمده است : «چنانکه این غلام در رساله موزون عرض نموده - بناء علیه رساله موزون مذکور نوشته میشود تا متعلمان را قدری معلوم گردد ان شاء الله» (ص ۹۱ - ۹۹) آنگاه آمده است :

مقر سلطنت در اصفهان بود	چو فرمان از شهنشاه جهان بود
شهنشاه جهان سلطان حسین شاه	شه فرمان روا از لطف الله
که از طنبور نای و ربط وعود	غلام پیر خود را امر فرمود
که گردد خلق را معلوم بی شك	برون آرم گروه نغمه يك يك

این بند چنین می انجامد :

بسی مدت درین فن رنج بردم

به هفتاد و سه بیتش ختم کردم

سپس نثر فارسی است در تصنیف (ص ۹۲ - ۱۴۹) بدینگونه :

تصانیف ضرب گرفته از عبدالقادر : ضرب الفتح ، دیارات ، مخمس ، رجعت به ضرب الفتح .
تصانیف :

۱ - از آقامؤمن مصنف .

۲ - از شیخ عبدالعلی .

۳ - از کمترین غلامان امیرخان .

۴ - از عبدالقادر مراغی استاد المصنفین .

۵ - از خود امیرخان .

۶ - از مرتضی بيك غلام سرکار خاصه مشهور به جودت .

۷ - از خود امیرخان .

۸ - از عبدالقادر مراغی .

۹ - از ابراهیم گلپایگانی همشیره زاده شاه مراد مصنف .

۱۰ - از امیرخان .

۱۱ - عمل صحبت نامه استاد المصنفین مراغی (نیز بهجة الروح ص ۷۳) .

۱۲ - نقش در نغمه انوار شریف همدانی .

۱۳ - از عبدالقادر مراغی .

۱۴ - از امیرخان در نغمه نوروز و پنجاه .

۱۵ - از مراغی و به قولی از فارابی : کار سوزناك در نغمه عراق با اصول خفیف .

آغاز نسخه مجلس : سرود درود نامعدود و سپاس فروز از دایره قیاس سزاوار بزم بهشت آئین و مجمع رنگین پادشاهی است که بيك امر دوحرفی چندین مجلس در طبقات ارضی و سماوی ساخته .

آغاز نسخه ملك : رساله کمترین غلامان امیرخان . تفصیل اسامی اصول هفده گانه که اکنون بین الحفاظ به نوزده بحرمتدول است .

انجام هر دو : مکرر اهاهی هی جانم بل ماه من بل .

نسخه ها :

۱ - مجلس ش ۲۲۱۱ نوشته میرزا عیسی خان پسر میرزا مهدی خان تفرشی در ۱۰ ع ۱۳۰۵/۱ ، دارای دوبخش :

۲ - ملك ش ۱۶۵۲ نوشته محمدصادق بن محمدعلی علی آبادی مازندرانی در ۱۳۱۵ برای احتشام الملك دارای هر دو بخش بدینگونه :

۱ - رساله موسیقی : نظر آفا که در ۲۵ ع ۱۱۰۸/۲ برای شاه سلطان حسین ساخته است.
آغاز سرود درود نامعدود و سپاس فرون ازدایره قیاس سزاوار بزم بهشت آئین و مجمع رنگین پادشاهی است .

انجام افتاده : اما بعد بدان ای عزیز که استادان این فن
(ملک ۱/۱۶۵۲ نوشته محمدصادق بن محمدعلی علی آبادی مازندرانی در ۱۳۱۵ برای احتشام الملك).

۲ - رساله موسیقی : امیرخان که برای شاه سلطان حسین به نظم و نثر فارسی ساخته است.
آغاز : رساله کمترین غلامان امیرخان . تفصیل اسامی اصول هفده گانه که اکنون بین الحفاظ به نوزد بحر متداول است .

انجام : اهاهی هی جانم بل شاه من بل .

(ملک ۲/۱۶۵۲ نوشته ۲۵ ع ۱۱۰۸/۲).

۷۳ - رساله موسیقی در دوازده باب با اسامی مقامات دوازده گانه در سه بند به نظم فارسی که آقای محیط طباطبائی از روی نسخه نوشته فتح الله خواری در ۱۰۷۵ چاپ کرده است .
فهرست بابهای آن :

۲ - در بیان آنکه بیست و چهار شعبه را چگونه پیدا کرده اند .

۳ - در بیان شش آواز .

۴ - در بیان آنکه بیست و چهار شعبه از دوازده مقام چون گرفتند .

۵ - در بیان آنکه شش آواز را چون از دوازده مقام گرفتند .

۶ - در بیان آنکه اصول چون پیدا کرده اند .

۷ - در بیان اصول مختلف .

۸ - در بیان آنکه شش بحر دیگر را چون زیاده کرده اند .

در اینجا از خواجه صفی الدین عبدالؤمن و استاد روح پرور و مولانا حسن عودی و اصول ثقیل و خفیف چهار ضرب و وسط و زرافشان و رمل یاد شده است .

۹ - در بیان زیاده کردن پنج بحر گرد . در اینجا از خواجه کمال الدین عبدالقادر و پنج بحر او : ضرب الفتح ، دورشاهی ، شاهنامه ، دائره قمریه ، خواجک مائین ، و از دور روان ، دورچنبر ، ترکی ، اصل ترکی ، فرع ، فاخته ضرب ، یاد شده و مؤلف خود را پیر و کلیات خواجه کمال الدین عبدالقادر میدانند .

باز از مولانا حسین واعظ یاد میکنند که باو سخنی گفتند است و از کلیات اختراعی خود نام می برد .

۱۰ - در بیان اصولهای مختلف .

۱۱ - در بیان رنگهای مختلف .

۱۲ - در بیان آنکه آهنگی که خوانند در کدام مقامها سیر کنند .

آغاز در باب ۱ افتاده : و دوازده بخش شد و از هر بخشی آوازی برآمد . . . و ترتیب دوازده مقام آنچنانست که گذشت اما بعضی گفته اند که عشاق مقدم است باین دلیل :

عشاق مرا قد حسینی است چوراست در پرده بوسلی رهاوی و نواست

چون گشت بزرگ در سفاهان و عراق زنگوله حجاز و کوچک اندر برماست

این شش بحر دیگر شد که مجموع دوازده باشد . باب نهم .

انجام : دیگر درین عمل سخن بسیار است اما بد سخن همین اختصار کردیم والله اعلم بالصواب .

اسامی مقامات دوازده گانه (شش بیت) :

در پرتگاه عشاق ای مطرب خوش الحان بنما نوا خدا را از بهر بی نوایان

هم در مقامات است (شش بیت) :

در عیش بر روی ما باز کردی

تو ای مطرب آهنگ شهناز کردی

هم در مقامات است (بیست و دو بیت) :

دوشبیه هر مقامی راست ناچار

مقام اندر عدد هشت آمد و چهار

دو گاه آمد قرینش با محیر

حسینی کز مقامات است برتر

.....

.....

بسوی ماه من آرد خرد پی

عراق کوچک است آن اصل کز روی

شده با خاموشی من بعد دمساز

بزرگست در ره‌های اصل شهناز

۷۴ - شمس‌الاصوات : در موسیقی هندی ساخته در ۱۱۰۹ «جای نغمه» در زمان عالم‌گیر

در شش باب :

- ۱ - در کیفیت تفاضل «سُر» که در اصطلاح هند آن را «سُرادهیای» گویند، در ۱۴ فصل.
  - ۲ - در ذکر راه‌های که در اصطلاح هند آن را «راگ‌دهیای» گویند، در دو فصل.
  - ۳ - در شرح «الاپ» یعنی برداشتن و گردانیدن «سُر» در «راگ» و ذکر ارکان آن که آن را «برکن ادهیای» گویند، در هفت فصل.
  - ۴ - در شرح تفصیل اقسام «گیت» که در اصطلاح هند آنرا «پربندهیای» (پربنده ادهیای) گویند، در نه فصل.
  - ۵ - در شرح قوانین دست‌زدن که آنرا «تارادهیای» گویند.
  - ۶ - در کلیات ساز و احوال آن که آن را «نادادهیای» گویند.
- آغاز : قول اول که عبارت است از حمد مخصوص حکیمی مطلق است که چون نسخه : دیوان هند ۲۰۲۲ مورخ ۴ شعبان ۱۱۹۶ .

۷۵ - رساله موسیقی : ترجمه از کتابهای هندی پارچاتناک Parijâtâtka منسوب به اهوایل Ahobal از روشن ضمیر خنیاگر بنده زاده عالم‌گیر (۱۱۶۸ - ۱۱۱۸)، نام اصل متن به سه شکل در آن آمده است : بارچاتناک ، تارچاتناک ، مارچاتناک .
با اصطلاحات سنکریت و دهره هندی ، در سه بخش :

- ۱ - گیت کاند Giti Kanda
- ۲ - باد کاند Vad Kanda
- ۳ - نرت کلند Nrita Kanda

آغاز : سرود اثر آمود و اثر سرود نمود زمزمه حمد کار ساز بنده نوازیست که به آهنگ وجود صاحب مقام محمود ساز کالبد را نغمه پرداز آواز ساخته و به لحن داودی روح را مونس و دمساز گردانیده .
نسخه‌ها :

- ۱ - موزه بریتانیا ش ۷۹۳ اگرتن Egerton مورخ شعبان ۱۹۴ در ۲۱۱ گ ۱۳ س به نستعلیق هندی (ریو ۴۸۹).
- ۲ - دیوان هند ش ۲۰۰۹ و ۲۰۱۰ .

۷۶ - رساله در ذکر مغنیان هندوستان : عنایت خان راسخ پسر شمس‌الدوله لطف‌الله خان صادق بهادر تهور جنگ مؤلف رقعات عنایت‌خانی که در زمان محمدشاه (۱۱۳۱ - ۱۱۶۱) میزیسته است .

آغاز : آینه ضمیر منیر دانشوران صاحب نظر و مرات باطن تجلی .
نسخه : بانکیبور ۱۸ : ۱۷۴ ش ۱۷۳۴ .

۷۷ - خلاصه العیش عالم شاهي : مظهر مظفر ، در موسیقی هندی ساخته زمان شاه عالم در ۱۱۷۷ و بنام او از روی مدارك هندی کهن مانند سنگیت‌درین Sangit Darpan و جز آن در دو مطلب :

- ۱ - مزاج و احوال عضو تناسل در بیست باب .

۲ - دربارهٔ زنان در بیست باب .
 در پایان آن قیافه و موسیقی با نت و تاریخ موسیقی دانان هندگزارده شده که رو بهیم
 ۶۴ ذکر است .
 آغاز : بعد حمد کبریا و نعت سیدالاصفیاء (ع) بر ضمیر دانشوران دقیقه رس و کاملان
 صبح نفس .
 نسخه‌ها :

۱ - دیوان هند ۱۸۵۳ نوشته در ۱۶ ع ۱۲۱۳/۱ .
 ۲ - بادلیان ۱۶۲۸ .
 ۳ - ایوانف ۲ : ۴۲۰ ش ۶۱۱ . ۴ - دانشگاه ۸۰۳۱ .
 ۷۸ - اصول غنا : را چند احمدآبادی که برای دال چند صاحب در ۱۱۷۸ در سه فصل
 ساخته است .
 آغاز : بعد از اقرار و اعتراف به عجز ز قصور از لیاقت و طاقت گذارش و ستایش
 و نیایش خداوندی .

نسخه : بهار هندش ۲۳۶/۱ (۱ : ۱۸۷ فهرست) .
 ۷۹ - مفرح القلوب : حسن علی دکنی عزت در موسیقی می سور Mysor بدستور تیبو
 سلطان (۱۱۹۷ - ۱۲۱۳) در ۱۱۹۷ - ۱۱۹۹ با شعرهایی بزبان فارسی و ریخته . بدینگونه :
 مقدمه در ذکر صدای مردنگ و آواز گردش زنگوله و آواز زنگوله و صدای کرکر .
 باب ۱ در بیان نغمهٔ ابیض و اصولها و ضربها و غناها و طرزهای ششگانه .
 باب ۲ در بیان نغمهٔ اصغر و وقت سرآیدن آن و اصولهای پنجگانه آن .
 باب ۳ در بیان نغمهٔ احمر و اصولها و ضربها .
 باب ۴ در بیان نغمهٔ زبرجد و اصولها و ضربها .
 باب ۵ در بیان نغمهٔ ورد و طرزهای ششگانه .
 باب ۶ در بیان نغمهٔ عباسی و اصولها .
 خاتمه در بیان دوغزل فارسی و چندین ریختهٔ هندی خارج از وزن ششگانه .
 آغاز : حمد صناعی که چون آفتان جهانتاب صبح صنعش از افق مشرق .
 نسخه‌ها : دیوان هند ۲۰۲۴ و ۲۰۲۵ و ۲۰۲۶ و ۲۰۲۷ و ۲۰۲۸ و ۲۰۲۹ و
 ۲۰۳۱ و ۲۰۳۲ .

۸۰ - رساله در بیان «تهاته» یعنی نواختن سازها و کوك کردن تا از پرده بدریفتند :
 عوض محمد کامل خانی .
 آغاز : در «تهاته» کردن «راگ بهیرون» و آن چنانست که تازی که بر سیراست آنرا
 تار «سرج سر» نامند و این را .

در پایان نسخه آمده : «جدول تقسیمات به جهت تعیین مخارج نغمات که به خط میرزا
 ابوالخیر پسر کامل خان دیده بود» (مورخ ج ۲/۱۰۷۸) همچنین «وینده درگاه ایزدی
 قباد بن عبدالجلیل حارثی این جدول را وضع نمود اعداد این ابعاد را موافق ضابطهٔ کتب موسیقی
 استخراج نموده درین جدول نوشت» در دنبال آن رسالهٔ کوچکی است بنام «اسامی سُر» با یک
 دیباچهٔ کوتاه و سه جدول «تان، روپ، سر، راگ» و چنین آغاز میشود : «سرج رکیب گندهار
 مدهم پنجم دهیوت نکهاد وبه واسطه اختصار در وقت اجرای احکام بر این سرها سرحروف
 هر اسمی را میگیرند و ترکیب از مجموع آن چنین میکنند : س ر ک م پ د ن» (مورخ ۲۲
 صفر ۱۰۷۹) .

نسخه : بادلیان ۱۰۴۹ ، از آن میرزا محمدرستم معتمدخان پسر قباد دیانتخان .
 ۸۱ - رساله در عمل بین و تهاته راگهای هندی : عوض محمد کامل خانی در یک مقدمه
 در حقیقت «راگ» و نود فصل در موسیقی هندی .

- آغاز: . . . اما بعد چنین گوید اقل العباد عوض محمد کامل‌خانی که در وقتی از اوقات صحبت دوستان .
- نسخه: بادلیان ۱۸۴۸ که گویا از سال ۱۰۷۹ از آن میرزا محمد معتمدخان بوده‌است .
- ۸۲ - رساله موسیقی: محمدعلی که به درخواست بزرگی بنام مهدی درشش باب ساخته و در آن از رساله عبدالقادر بهره برده است . بابهای آن :
- ۱ - در آوازه . ۲ - در مقامات .
- ۳ - در شعبه . ۴ - در گوشه .
- ۵ - در ترانه . ۶ - در اصول ضرب .
- آغاز: حمد و سپاس و ستایش مر خدای راست که لازم برهرشیء .
- نسخه: بانکیپور ذیل ۲: ۱۵۴ ش ۲۲۴۱ .
- ۸۳ - رساله در مصطلحات موسیقی .
- آغاز: حمدله . صلاة . . . اما بعد بدانکه موسیقی لفظ سریانی است .
- نسخه: قاهره ۲۸ مجامیع فارسی طلعت گگ ۲۸ - ۳۴ پ در ۱۲ س ۱۲×۱۷ نستعلیق حسین رضا بن عصمت پاشای وزیر در ۱۳۱۸ (فهرست طرازی ش ۹۳۰) .
- ۸۴ - مصطلحات موسیقی: (رساله در -) حکیم میرزا ابوطالب‌خان فرزند حاجی محمدبیک تبریزی اصفهانی (۱۱۶۵ - ۱۲۳۱) که در پایان خلاصه‌الافکار او ساخته ۱-۱۲۰۶ (بانکی پور ج ۸ ش ۷۱۲ گک ۲۴۹ پ ۲۵۷ و کتابخانه ملک ش ۳۰۳ ص ۲۲۶) آمده است . از اوست مسیروطالبی فی بلاد الافرنجی ساخته ۱۲۱۹ که در کلکته در ۱۲۲۹ (۱۸۱۲) و در ۱۸۳۶ چاپ شده‌است (بانکی پور ۷: ۱۷۹ - دیوان هند ش ۲۹۶) سرگذشت او در دانشمندان آذربایجان (۲۴۳) و تاریخ تذکرة‌های فارسی (۵۶۴) و مؤلفین مشار (۱: ۱۷۵) و ادبیات فارسی استوری (۱: ۸۷۸) آمده است .
- ۸۵ - اصول النغمات الاصفی: در موسیقی هندی بدرخواست مستر ریچار جانسن M. Richard Johnson درینج اصل :
- ۱ - در بیان «سَرادها» درشش فصل .
- ۲ - در بیان «راگ ادھیا» .
- ۳ - در بیان «پرکیرن (پرگیرنگ ادھیا) کادھیا» .
- ۴ - در بیان «نارادھیا» .
- ۵ - در بیان «نادادھیا» .
- در نسخه بهادرشش اصول است .
- آغاز: نحمدونصلی وجدانگیز ترنمی که سوزان سینه ریشان محبت .
- نسخه: دیوان هند ۲۰۱۷ و ۲۰۲۳ .
- بهار ۱: ۷-۱۸۶ ش ۲۳۵ و ۲۳۶/۳ .
- ۸۶ - ترجمه الادوار صفی‌الدین ابوالمفاخر عبدالؤمن ارموی (۶۱۳-۶۹۳) از میرزا محمد اسماعیل بن محمدجعفر اصفهانی که برای میرزا آقاخان نوری بسال ۱۲۹۶ در ۱۵ فصل ساخته است (فهرست دانشگاه ۳: ۱۰۷) دونسخه از آن میشناسیم :
- ۱ - ش ۵۶۴ مدرسه سپهسالار تهران که در فهرست آنجا (۳: ۳۹۷) و فهرست میکروفیلمهای دانشگاه (۱: ۸) از آن یاد شده‌است .
- ۲ - ش ۲۲۰۶ مجلس شورای ملی تهران یاد شده در فهرست آنجا (۶: ۱۶۸) نیز در مجله موسیقی (ش ۵ - ۱۰۴ ص ۳۲) .
- آقای یحیی ذکاء آن را از روی نسخه سپهسالار در مجله موسیقی (ش ۴۶ تا ۵۶) به چاپ رسانده است .
- ۸۷ - عینیه: اسماعیل حکیم تهرانی که بنام علی‌نقی میرزا عین‌الملک فرمانروای

سبزوار در چهار مقدمه و یک مقاله درینج فصل و یک خاتمه در مرغزار رودخانه ششتمد کوه میش
شهر سبزوار پیش از ۱۳۱۰ ساخته است (شرح حال رجال ایران ۲ : ۴۹۸).

آغاز : سپاس بی قیاس را سازنده ای بر ازنده و نوازنده ای طرازنده است که از یک نغمه اش
چندین صدا برخواست و از یک ترانه اش این همه نواست .

انجام : تا در میانه خواسته کردگار چیست اللهم اجعل عواقب امور ناخیرا بحق محمد
وآله بتاریخ یوم الاحد خامس عشر شهر ذی الحجة الحرام سنة ۱۳۰۹ راقمه ابوالمجد درویش
مجید الملقب بنور علی شاه فی سنة ۱۳۱۰ فی شهر جمادی الاولی .

نسخه : مجلس ش ۲۲۱۳ ، فهرست ۶ : ۱۷۲ .

۸۸ - رساله در موسیقی : در مقامها و شعبهها .

آغاز : بدان ای فرزند که هیچ علمی به علم موسیقی نرسد . . . باید دانست که نعمات
و مقامات از وحوش و طیور برداشته اند . . . راست از فیل ، عشاق از خرگوش ، حسینی از اسب ،
عراق از گاو ، بزرگ از کبک ، کوچک از طفل شیرخوار ، زنگوله از زنگ سر (؟) ، حجاز از خر ،
اصفهان از گوسفند ، رهاوی از کلاغ ، بوسلیک از ناله شتر ، نوا از بلبل . . .

در بیان دوازده مقام و بیست و چهار شعبه و چهار گوشه که . . . قلمی میشود :

مقام اندر عدد هشت و چار دو شعبه هر مقامی راست در کار

حسینی کز مقامات است بهتر دو گاه آمد قرینش با محیر

بدین ترتیب تا آخر نوشتم بری بردار ازین تخمی که کشتم .

. . . در بیان پست و بلندی هر مقام و شعبه .

. . . فصل در کواکب متعلقه به دوازده مقام .

. . . در بیان پیداشدن دوازده مقام .

انجام : و یکی از بلند به صورت نظم در آمد والله اعلم بالصواب .

نسخه : مجلس ۶۶۲/۵ نزدیک به ۴ ص (۲ : ۳۸۵) .

۸۹ - رساله در علم موسیقی : گویا از سده ۱۱ .

آغاز : رساله در علم موسیقی . پوشیده نماید که از خواص علم موسیقی هزار و یک

لهو و لعب و ساز و نواست و باقی محض حقیقت و شناخت ذات بی همتا است . . .

باید دانست که مقامات و نعمات را مجموع از وحوش و طیور برداشته چنانکه هر مقام

دوازده گانه دو شعبه و هر دو مقام را یک آوازه است و هر مقامی را چهار گوشه و سه پرده قرار

داده اند که مجموع چهل و هشت گوشه و سی و شش پرده باشد و اصول را هفده قرار دادند .

و محمد غواص بیست و چهار اصول قرار داده و شرح داده و شرح کرده که هر مقام را

از چه محل و از برای که باید خواند و هر نغمه ای را از چه چیز برداشته اند و به کدام برج نسبت دارد

از بروج دوازده گانه و حقیقت دوازده مقام که هر یک را از چه برداشته اند بدین موجب :

راست از اسرافیل ، عشاق از خروس ، حسینی از اسب ، عراق از گاو ، بزرگ از کبک ،

کوچک از طفل شیرخوار ، زنگوله از پای شتر و درای زنگ او ، حجاز از الاغ ، اصفهان از

گوسفند ، رهاوی از کلاغ ، بوسلیک از ناله شتر ، نوا از بلبل . . .

فصل (۱) در بیان دوازده مقام و بیست و چهار شعبه . باید دانست که هر مقامی را دو شعبه

و چهار گوشه قرار داده اند . . .

فصل (۲) بدانکه هر دو مقام را یک آوازه است .

انجام : آخر شب عشیران و ماهور و حصار و بزرگ و کوچک والله اعلم بالصواب والیه

المرجع و المآب .

نسخه : نزدیک بیابان جنگ شماره ۹۸۲ آقای دکتر اصغر مهدوی که من در نشریه

کتابخانه مرکزی دانشگاه آنرا (۲ : ۷۱) شناسانده ام ، به خط نستعلیق ریز در ۲ ص در متن

و هامش گویا مورخ ۱۲۵۹ .